

**ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ԹԱԶՔԻՐԱԹ ԱԼ-ՄՈՒԼՈՒՔ» ԳՐՔՈՒՄ**

ԺԻԼԲԵՐԹ ՄԵՇԲԱՆԲԱՐՅԱՆՍ (ԻՐԱՆ)

Սեֆյան պետության մեջ տնտեսական կառույցների կարևոր դեր էր վերապահված հարկահանման համակարգին: Շահ Աբաս Ա-ն, վերանայելով երկրի հարկային համակարգը, մտցրեց որոշ բարեփոխություններ, որոնք նկատելիորեն նվազեցրին հարկահանության գործում պետական պաշտոնյաների կամայականությունները, նպաստեցին երկրում տնտեսական գործունեության զարգացմանը: Շահ Աբաս Ա-ն, նվազեցնելով մաքսային գանձումները և նոր նավահանգիստների կառուցմամբ ու նրանց ժամանակակից սարքավորումներով օժտելով, նպաստեց արտաքին առևտրի զարգացմանը: Պետության բոլոր եկամուտները կենտրոնացվեցին պետական գանձարանում: Յուրաքանչյուր քաղաքում կամ վիլայեթում շահի կողմից նշանակված էր ֆինանսական գործակալ, որի պարտականությունը միայն հարկերի գանձումն էր, որը, սակայն, գանձված գումարը տնօրինելու իրավունք չուներ: Այն վիլայեթներում, որոնցում շահն անձնական հողատարածքներ չուներ, ստանում էր ռոսում կոչվող տուրքեր: Ռոսումը գույքային և նպարային որոշ պարագաներում գումարի տեսքով գանձվող տուրքերն էին, որոնք գանձվում էին համաձայն վիլայեթների հարկստությանը և հնարավորություններին: Դրանց մի մասը թանկարժեք իրեր էին, որ որպես նվեր «փիշքեշ» կամ նովրուզի¹ առիթներով նվիրվում էին արքունական գանձարանին²:

XVI–XVIII դդ.³ թուրքական և պարսկական տիրապետությունների ժամանակաշրջանում, Հայաստանում հարկերն ու տուրքերը գանձվում էին նահանգային և կենտրոնական հարկային մատյաններում նախապես գոյություն ունեցող տվյալների հիման վրա: Հայաստանի տարածքում հայտնի են սեֆյան պետության կողմից զանազան առիթներով սահմանված հետևյալ հարկատեսակները՝ ա) «մալ» կամ «մալիյե» հարկը, որը գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր տեսակի սեփականատիրական գույքից (այգիներ, բանջարանոցներ և այլն), բ) «չոբանբեկի» հարկը, որը կանխիկ դրամով գանձվում էր մանր եղջերավոր

¹ Պարսկական Նոր տարի:

² 1362/1983, باستانی پاریزی محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، էջ 139-164:

անասունների դիմաց, գ) «ջիգյա» էր կոչվում այլակրոնության հարկը կամ գլխահարկը, որը գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս քրիստոնյա տղամարդուց, դ) «բիգար»՝ պարտադիր աշխատանքային պարհակության կատարումն էր ռազմական նշանակության օբյեկտների կառուցման մասով, ե) «սուրսաթներ» էր կոչվում այն հարկը, որը դրվում էր բնակչության վրա ռազմական արշավանքների ժամանակ, և որը հատուցվում էր բացառապես հացահատիկով և այլ մթերքներով, զ) «խիդմաթանե» հարկը, որը գանձվում էր իբրև վարձատրություն այն ծառայության դիմաց, երբ հարկահանները զանազան առիթներով գալիս էին գյուղ և զբաղվում հարկերի ճշտման և գանձման գործերով, է) «փիշքաշ» հարկը, որն ազգաբնակչությունից գանձվում էր որոշակի նվերների տեսքով, և այլ հարկեր³: Հիշյալ հարկատեսակների թիվը երբեմն գերազանցել էր երեք տասնյակը: Իսկ եթե դրանց գումարվեն համայնքի ներսում գյուղական ավագների, քեփխուդանների, մելիքների, ինչպես նաև եկեղեցու կողմից սահմանված հարկերն ու տուրքերը, ապա հարկերի ընդհանուր թվաքանակը գերազանցում էր հիսունը: Ժամանակաշրջանի հարկերից էին բնակչությունից գանձվող անասնահարկը, գլխահարկը, ջրի համար վճարվող հարկերը, ինչպես նաև արհեստավորներից գանձվող հարկերը: Գոյություն ունեին երկրի ճանապարհների օգտագործման համար վճարվող հարկեր:

Սեֆյան ժամանակաշրջանում հարկերի տեսակները թեև բազմաթիվ էին, սակայն միաժամանակ աշխատում էին հարկերից ազատվելու զանազան հնարավորություններ, որոնցից հատկապես հիշատակելի է սոյուրդալ կոչվող հարկերից ազատման եղանակը: Սոյուրդալն այն տարածքներն էին, որոնք նվիրվում էին անհատներին՝ ընդհանրապես ազատելով նրանց հարկերի վճարումից, որի դիմաց միայն պարտավորվում էին պատերազմի ժամանակ զինվոր տրամադրել արքունիքին⁴: Սեֆյան պետության հարկային համակարգի վերաբերյալ առավել ամբողջական տեղեկություններ պահպանվել են «Թագքիրաթ ալ-մուլուք» երկրում:

³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, խմբ. կողմ.՝ Աղայան Է. Բ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 286-287:

⁴ نویدی داریوش، تغییرات اجتماعی-اقتصادی در ایران عصر صفوی (قرن شانزدهم و هفدهم میلادی)، ترجمه 1368 هاشم آقاچری، تهران، 1368 (Նավիդի Դարիուշ, Թադիրաթ էջթեմաի-էդթեսադի դար Իրանե ասրե Սաֆավի (դարնե շանզդահոմ վա հեֆդահոմե միլադի), թարգման Հաշեմե Աղա-ջարի, Թեհրան, 1368), էջ 152:

Այն Սեֆյան պետության ղեկավարման եղանակը և վարչական կառույցը նկարագրող կարևոր աղբյուրներից է⁵: Թագքիրաթ ալ-մուլուքի հինգերորդ գլխի ավարտին հեղինակը հավելվածի երեք հոդվածներով անդրադառնում է ժամանակաշրջանի մավաջեբներին (աշխատավարձ) և ռոսումին, ինչպես նաև պետական պաշտոնյաների, սահմանային ամիրների և վալիների աշխատավարձերին և նրանց ենթակա մուլագեմներին (աշխատողներին), այնուհետև վիլայեթների եկամուտներին (մադախելին) և ծախսերին: Թագքիրաթ ալ-մուլուքը, ներկայացնելով պետության եկամուտները ձևավորող համակարգն ու համապատասխան պաշտոնյաներին վճարվող աշխատավարձերը, արտացոլում է սեֆյան հասարակության տնտեսական համակարգի կարևոր կողմերը և վճարվող հարկերի, աշխատավարձերի, թիուլի և սոյուրդալի վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ:

Գրքի հավելվածների առաջին հոդվածն ընդգրկում է տեղեկություններ ութսուն գլխավոր պաշտոնյաների աշխատավարձերի վերաբերյալ: Թագքիրաթ ալ-մուլուքում որոշ պաշտոնների եկամուտների և աշխատավարձերի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն մի քանի պաշտոնների մասին, որոնց վերաբերյալ բնագրում նախապես նշումներ չեն եղել, լրացումներ են կատարվել: Համաձայն Թագքիրաթ ալ-մուլուքի՝ երկու դիվանների՝ խասեի և մամալեքի եկամուտները և աշխատավարձերը հետևյալ կերպ են բաշխվել: Առաջին հոդվածը ներկայացնում է մավաջեբե մոսթամեր, մաբալեղե մավաջեբ, ռոսում և ռոսումի բաշխման (բաժանման) եղանակը: Մավաջեբե մոսթամերը կանոնավոր վճարվող աշխատավարձեր էին, որոնք պաշտոնյաների հիմնական եկամուտներն էին, որը հաճախ մասնակի նաև վճարվում էր բնամթերքով (ցորեն և կտորեղեն), այդ կապակցությամբ նաև նշվում է բարաթով վճարվող եկամուտների մասին մատնանշելով, որ վճարման այդ եղանակը հիմնականում կիրառվում էր զինվորականների համար: Մաբալեղե մավաջեբը վերաբերում է վճարվող աշխատավարձի գումարին: Համաձայն Թագքիրաթ ալ-մուլուքի տվյալների՝ գոյություն է ունեցել մավաջեքի երեք կարգ՝ բարձր (500 թումանից ավելի), միջին (100-ից մինչև 500 թուման) և ցածր (100-ից պակաս մինչև 100 թուման):

Թագքիրաթ ալ-մուլուքից տեղեկանում ենք՝ ժամանակաշրջանի պաշ-

⁵ Համաձայն պահպանված տեղեկությունների՝ գիրքը պատրաստվել է 1726 թվականին Աշրաֆ Աֆղանի հրամանով և գրի առնվել Սեֆյան Պարսկաստանի վարչական կառույցի ծախքերին լավատեղյակ պաշտոնյա Միրզա Սամիայի միջոցով:

տոնյաների աշխատավարձերի հետ 1-ին աղյուսակում ընդգրկված են սեփյան դիվանի աշխատողներից 35 հոգու աշխատավարձերին վերաբերող տվյալները, որը ներկայացնում ենք ստորև⁶.

Աղյուսակ 1

Մավաջեբներ	
Պաշտոններ	Քանակը
Վազիր-ե ազամ (գլխավոր վեզիր)	823 թուման
Ղուրջիբաշի (ղուրջիների գլխավոր)	1491
Սադրե Ազամ (գլխավոր Սադր)	1360
Ամիր Շեքար (որսի գլխավոր)	1050
Թոֆանգչի բաշի (հրացանակիրների գլխավոր)	711
Ռեքաբդար (ծիու ոտնակ պահող, ձիապան)	539
Դիվան բեգի (դատարանի գլխավոր)	500
Թուփչի բաշի (հրետանու գլխավոր)	500
Ղուլլար աղասի (ծառաների գլխավոր)	(չի նշվել)
Հաքիմբաշի (արքունական բժիշկ)	400
Նազերե բոյոթաթ (արքունական արհեստանոցների գլխավոր)	360
Մաջլես նեվիս (արքունական քարտուղար)	330
Թուշմալբաշի (կարգադիր)	315
Մոհթասաբ մամալեք (մամալեք տարածքների դատավոր)	303
Մոսթուֆի մամալեք (հարկային նախարար)	302
Դարուղե Էսֆահան (Սպահանի ոստիկանապետ)	300
Իշիք աղասի Հարամ (հարեմի արարողապետ)	300
Նազերե Դաֆթար (գրասենյակի ղեկավար)	225
Ամիր ախոռե Զելո (արքունական ախոռապետ)	182
Մոնշի ալ մամալեք (շրջանների քարտուղար)	153
Նազերե դավաթ (վերահսկիչ)	150
Ամիր Ախոռ սահրա (քաղաքից դուրս գտնվող ախոռների արքունական ախոռապետ)	127
Ավարաջենեվիս-ե Ֆարս (հարկերի հավաքման և գրանցման պատասխանատու Ֆարս-ում)	118

⁶ Minorskii, Tadkhirat al-Muluk, նշվ. աշխ., էջ 165-167:

Մավաջերներ	
Պաշտոններ	Քանակը
Սահեբջամե շիրե խանե (արքունական քաղցրավենիքի պահեստի պատասխանատու)	100
Սահեբջամե արդար խանե (արքունական սպասքի պահեստների պատասխանատու)	87
Վեզիրներ (գործակալներ)	50-ից 100
Չաբեթենեվիս (նախագծեր գրող)	89
Ավարաջե նեվիս Արաղ (հարկերի հավաքման և գրանցման պատասխանատու Իրաք Աջամի-ում)	69
Սահեբջամե զինխանե (թամբերի պատասխանատու)	60
Սահեբջամե քեթաբխանե (գրադարանի պատասխանատու)	50
Սահեբջամե դիչաշիխանե(արքունական կարանոցի պատասխանատու)	40
Սահեբջամե նաղաշխանե (նկարիչների արհեստանոցի պատասխանատու)	30
Սահեբջամե միվեխանե (արքունական մրգերի պահեստների պատասխանատու)	20
Սահեբջամե թավայեղ (ախոռների պատասխանատու)	12
Սահեբջամե դանաթ (արքունիքի մսամթերքի պահեստների և մատակարարողների պատասխանատու)	8

Իրականում նշված եկամուտները պաշտոնյաների եկամտի այն հատվածն են, որ նրանք ստանում էին ի պաշտոնե: Նշված եկամուտները չի կարելի վերջնական համարել, քանի որ բարձրաստիճան պաշտոնյաների աշխատավարձերը շատ ավելի բարձր էին, որ, ի տարբերություն միջին աշխատավարձ ունեցող պաշտոնյաների, շատ մեծ էր, այնինչ միջին և ցածր աշխատավարձ ունեցող պաշտոնյաների աշխատավարձերի տարբերությունն ավելի տրամաբանական էր: Հավանաբար ստորին կարգի պաշտոնյաների համար նշված աշխատավարձերն իրենց պաշտոնի իրական քանակն են: Սա ապացուցում է, որ նրանք մեծ հնարավորություններ ունեին՝ առավել եկամուտներ ունենալու համար: Սակայն եղած տվյալների հիման վրա կարելի է հետևյալ եզրահանգումները կատարել: Աշխատավարձերի միջին չափը բարձրաստիճան պաշտոնյաների համար 768 թուման, միջին կարգի պաշտոնյաների համար՝ 255, իսկ ստորին կարգի պաշտոնյաների համար 53 թուման էր: Այս աղ-

բյուրի համաձայն՝ զինվորականների հինգ աստիճանների աշխատավարձը 4-ից 9 թումանի սահմաններում էր, և միջին աշխատավարձը 5,8 թուման էր հաշվվում: Սա նշանակում է, որ հասարակ զինվորների աշխատավարձն այլ պաշտոնյաների 7,5 տոկոսն էր կազմում: Վերը նշված բաժանումների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ աշխատավարձերը բաշխվել են չափազանց անհավասար եղանակով⁷: Համար 2 աղյուսակում ներկայացվում են զինվորական չորս խմբերի ծախսերը:

Աղյուսակ 2

Համար	Զինվորական խմբերի ծախսեր	Քանակ	Միավոր
1	Աֆրադե թուփխանե(հրետանու անձնակազմ)	1642	թուման
2	Աֆրադե ղուրչի (ղուրչիների անձնակազմ)	25572	թուման
3	Ղոլամներ (ծառաներ)	18261	թուման
4	Աֆրադե թոֆանգչի (հրացանակիրների անձնակազմ)	21960	թուման
Ընդհանուր գումար		67175	թուման

Համաձայն Թագքիրաթ ալ-մուլուք-ի՝ պետության վարչական և ռազմական ծախսերը հասնում են մինչև 491986 թումանի և 5700 դինարի, որից 396792 թումանը տրամադրվում էր հաքիմներին և ամիրներին, իսկ վարչական կառույցում աշխատող ամիրների համար սահմանված աշխատավարձի ընդհանուր գումարը մոտավորապես 6047 թուման է հաշվվել: Մշտական վարձու բանակի զինծառայողների աշխատավարձերը կազմում էին ընդհանուր ծախսերի տասը տոկոսը:

Պաշտոնական աշխատողների աշխատավարձերի մի այլ տեսակն էլ կոչվում էր ռոսում: Դրանք զանազան արտադրություններից գանձված եկամուտներն են: Թագքիրաթ ալ-մուլուքում եկամուտները ևս ռոսում էին կոչվում: Ռոսումը երկու տեսակի էր, մի քանի բաժանմունքից գանձվող միասնական և միայն մեկ բաժնից գանձվող հատուկ ռոսումներ: Ամենից զարմանալի ռոսումն այն էր, որը գանձվում էր փիշքեշներից (նվերներից) և այն գումարներից,

⁷ نویدی داریوش (Նավիդի Դարիուշ), տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

որոնք նվիրվում էին շահին: Փիշքեշենվիսը (նվերներ ցանկագրողը) հատուկ տետրում արձանագրում էր ստացված բոլոր նվերները, գնահատում, ապա որոշում էր նրանց մոտավոր արժեքը, որից հետո միայն նվիրատուներին ուղեկցում էին շահի մոտ: Նվիրատուին ստիպում էին հավելյալ գումար վճարել՝ որպես նվիրատվության տուրք: Թագքիրաթ ալ-մուլուքի մեջ այդ տեսակի ռոսումը կոչվում էր տասին մեկ կամ տասին կես տոկոս ռոսում: Իսկ գանձված գումարը պետության վարչական կենտրոնական կառույցում, համաձայն աստիճանի, բաժանվում էր աշխատողների միջև: Նվիրված գույքերի արժեքի գնահատումը սովորաբար կատարվում էր ճշգրիտ, քանի որ նվիրատուները չէին ցանկանում հավելյալ տուրք վճարել կամ էլ նվիրատվության արժեքի ցածր գնահատման պատճառով արժեզրկել իրենց կողմից կատարված նվիրատվությունները: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այդ օրենքին էին ենթարկվում նույնիսկ օտարերկրյա դեսպանները: Ռոսումի բաշխման վերաբերյալ պահպանված տեղեկությունը, որը կապվում է ներքին վարչական ռոսումի հետ, թերի է, օրինակ՝ ամիրների թիվից գանձված հարկերի գումարը նշվել է թումանով, սակայն շահառու անհատների համար նկատի առնված բաժինը՝ դինարով: Մատնանշելի է, որ տասը հազար դինարը մեկ թուման էր կազմում, և քանի որ շահառու անհատների բաժնի գումարը 1730 դինար էր կազմում, կարելի է ենթադրել, որ այլ շահառու պաշտոնների որոշակի հատվածը մոռացության է ենթարկվել և չի նշվել: Ռոսումի բաշխումը ցույց է տալիս, որ բաժանումն ուղղակիորեն կապված էր նրանց պաշտոնի հետ⁸:

Թագքիրաթ ալ-մուլուքի հավելվածի երկրորդ հոդվածը տեղեկություններ է պարունակում վիլայեթների կառավարիչների, նրանց աշխատավարձերի և աշխատակիցների քանակի, բեկլարբեկությունների հաքիմների և սուլթանների եկամուտների և ծախսերի կապակցությամբ, որի մեջ նշվում են սահմանային ամիրների համար որոշված գումարները և սպասավորների քանակը: Թագքիրաթ ալ-մուլուքի հեղինակը, ըստ սովորության, նախ նշում է ընդհանուր գումարը, այնուհետև՝ նրա բաղկացուցիչ մասերը: Առավել հստակ պատկերացում կազմելու նպատակով աղյուսակում ներկայացնում ենք բեկլարբեկությունների և վալիների եկամուտների ընդհանուր գումարը, ինչպես նաև նրանց ենթակաների քանակը⁹:

⁸ Minorskii, տե՛ս նույն տեղում, էջ 155-175:

⁹ ميرزا سميعا تذكره الملوك, տե՛ս նույն տեղում, էջ 72-86:

Աղյուսակ 3

Հա- մար	Բեկլարբեկությունների և վալիների եկամուտները	Աշխա- տող	Եկամուտ (Մադախեթ)
1	Ադրբեջան Թավրիզ և ենթակա շրջանների բեկլարբեկություն	900 հոգի	34234 թուման և 4906,5 դինար ու կես
2	Չոխուրսաադ և ենթակա շրջաններ	2860 հոգի	25910 թուման և 6326 դինար
3	Ղարաբաղ և ենթակա շրջաններ	1430 հոգի	24726 թուման և 978 դինար
4	Շիրվան և ենթակա շրջաններ	2581 հոգի	21983 թուման և 9033 դինար
5	Խորասան և Հարաթի ենթակա շրջաններ բեկլարբեկություն	2682 հոգի	15277 թուման և 6034 դինար
6	Ս. Մաշհադ և ենթակա շրջաններ	670 հոգի	7443 թուման և 9195 դինար
7	Ղանդահար և ենթակա շրջաններ	1123 հոգի	-
8	Մերվ և ենթակա շրջաններ	2352 հոգի	7193 թուման և 6140 դինար
9	Աստարաբադ և ենթակա շրջաններ բեկլարբեկություն	1503 հոգի	10553 թուման և 4860 դինար
10	Դարոլմարզ և ենթակա շրջաններ	1200 հոգի	5052 թուման և 5354 դինար
11	Քերման	-	-
12	Իրաք(Աջամի) և ենթակա շրջաններ բեկլարբեկություն	700 հոգի	7779 թուման և 9755 դինար
13	Քուրդիստան շրջաններ	1000 հոգի	-
14	Ֆարս, Քոհգիլուի և ենթակա շրջաններ բեկլարբեկություն	2000 հոգի	12000 թուման
15	Արաքստանի վալի	150 հոգի	1045 թուման և 6108,5 դինար ու կես

Աղյուսակի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ցանկը ներկայացնում է տասնհինգ բեկլարբեկության անվանում երկրորդ գլխի նախաբանում նշված տասներեքի փոխարեն: Հեղինակը գրքի սկզբում իր նշած տասներեք բեկլարբեկություններից երկուսի՝ Ղալամրո Ալիշաքարի և Դարոլսալթանե Ղազվինի աշխատողների և եկամուտների կապակցությամբ որևէ տեղեկություն չի փոխանցում, իսկ մյուս կողմից էլ տալիս է Դարոլմարգի և ենթակա շրջանների, Իրաքի (Աջամի) և ենթակա շրջանների, Քուրդիստանի և Արաքստանի վալիի աշխատողների քանակը և նրանց եկամուտների թիվը: Հարկ է նշել, որ Թագքիրաթ ալ-մուլուքի մեջ, բացի բեկլարբեկությունների ընդհանուր եկամուտներից, նշվել են նաև նրանց ենթակա շրջանների եկամուտները: Առավել շատ աշխատողներ գրանցված են Չոխուրսաադում, իսկ եկամուտների առումով այն երկրորդ տեղում է Ադրբեջանից հետո:

Թագքիրաթ ալ-մուլուքի հավելվածի երրորդ հոդվածը պետական բյուջեի աղյուսակն է, որտեղ նախ՝ նշվել են եկամուտները, ապա՝ ծախսերը: Հիշյալ տեղեկություններն արժեքավոր են ժամանակաշրջանի տնտեսության ուսումնասիրության դիտանկյունից¹⁰:

Երրորդ հոդվածում նշված թվերի միջև մեծ տարբերություններ չկան, հեղինակն ուղղակի նշում է եկամուտների թվերը, որոնց ավելացնում է քարի (մոտավոր) բաղը: Նախնական գումարման միջև նախ կրճատվել են մանր գումարները, որոնք, սակայն, վերջնական գումարման ժամանակ ընդհանուր գումարի մեջ նորից հաշվվել են, ինչն ընդհանուր գումարների կամ հասելքամների մեջ հաշվի տարբերության պատճառ է դարձել: Ուստի այս պարագայում անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ գրքում բերված հասելքամներում (ընդհանուր գումարներում) նկատելի են հեղինակի կողմից որոշ բաժիններում ուղղակի մոռացության մատնված կամ ընդհանրապես չնշված սխալներ, իսկ թվերը տառերով գրվելու պատճառով ևս տառասխալներ են թույլ տրվել¹¹: Երրորդ հոդվածը բաղկացած է երկու գլխից՝ եկամուտներ և եկամուտների գանձման բաժինների ղեկավարներ: Վիլայեթների եկամուտների վերաբերյալ Թագքիրաթ ալ-մուլուքում կան հիշատակումներ¹²:

¹⁰ الملوک میرزا سمیعا تذکره الملوك, տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

¹¹ Minorskii, Tadkhirat al-Muluk, նշվ. աշխ., էջ 208:

¹² الملوک میرزا سمیعا تذکره الملوك, նշվ. աշխ., էջ 88-91:

Աղյուսակ 4

Վիլայեթների տարեկան եկամուտները՝ համաձայն Թագքիրաթ ալ-մուլուքի

Վիլայեթների անունները	Վիլայեթների տարեկան եկամուտները
Քիրման	17713 թուման և 7000 դինար
Խուզեսթան	117639 թուման և 5850 դինար
Իրաք (Աջեմի)	213416 թուման և 6058 դինար
Ֆարս	142001 թուման և 3000 դինար
Ազերբայջան	161969 թուման և 8400 դինար
Դարոլմարզ	69102 թուման և 7000 դինար
Շիրվան	63784 թուման և 8900 դինար
Ընդհանուր գումար	785718 թուման և 1908 դինար

Աղյուսակի տվյալների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ այստեղ ևս հեղինակի նշած վիլայեթների անունները չեն համապատասխանում գրքի երկրորդ գլխի նախաբանում բերված չորս վիլայեթների անունների հետ, քանի որ դրանցից և ոչ մեկը չի ներգրավվել վիլայեթների եկամուտներին և ծախսերին վերաբերող այդ հոդվածի մեջ։ Սա ևս մեկ անգամ գալիս է հաստատելու հեղինակի ունեցած տեղեկությունների պակասի մասին։

Թագքիրաթ ալ-մուլուքի հավելվածների երրորդ գլխում կատարված բացատրությունների և վերլուծությունների հիման վրա պարզվում է, որ Թագքիրաթ ալ-մուլուքի մեջ պահպանված տնտեսական տվյալները համակարգված չեն պահպանվել։ Թագքիրաթ ալ-մուլուքի մեջ պահպանված տվյալների հիման վրա վիլայեթներից ստացված եկամուտների ընդհանուր գումարը հաշվվում է 785,718 թուման և 1908 դինար¹³, որից ծախսերի ընդհանուր գումարը հաշվվում էր 625,273 թուման, որոնց տարբերությունը, այսինքն՝ 160,445 թումանը

¹³ میرزا اسمعیل، تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 87-91:

մտնում էր արքունական գանձարան: Եկամուտների մեծ մասը կազմում էին պաշտոնյաների աշխատավարձերը և ծախսվում էին արքունիքի համար: Փաստորեն երկրի արտադրությունից առաջացած եկամտի 80 տոկոսը շահի անձնական կարիքների և արքունիքի համար էր ծախսվում, մնացած 20 տոկոսն էր մտնում արքունական գանձարան:

Կատարված բացատրությունների և վերլուծությունների հիման վրա պարզվում է, որ Թագքիրաթ ալ-մուլուքի մեջ պահպանված տնտեսական տվյալները թեև արժեքավոր են, սակայն ունեն մի շարք հակասություններ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Պետությունների եկամուտների գլխավոր մասը գոյանում էր հարկահանության միջոցով: Սեֆյան պետության մեջ տնտեսական կառույցների կարևոր դեր էր վերապահված հարկահանության համակարգին: Սեֆյան պետության հարկային համակարգի վերաբերյալ առավել ամբողջական տեղեկություններ պահպանվել են Թագքիրաթ ալ-մուլուք երկրում: Թագքիրաթ ալ-մուլուքի հինգերորդ գլխի ավարտին հեղինակը հավելվածի երեք հոդվածներով անդրադառնում է ժամանակաշրջանի մավաջեբների (աշխատավարձ) և ռոսումին, ինչպես նաև պետական պաշտոնյաների, սահմանային ամիրների և վալիների աշխատավարձերին և նրանց ենթակա մոլագեմներին (աշխատողներին), այնուհետև վիլայեթների եկամուտներին (մադալսեյին) և ծախսերին: Թագքիրաթ ալ-մուլուքը, ներկայացնելով պետության եկամուտները ձևավորող համակարգն ու համապատասխան պաշտոնյաներին վճարվող աշխատավարձերը, արտացոլում է սեֆյան հասարակության տնտեսական համակարգի կարևոր կողմերն ու վճարվող հարկերի, աշխատավարձերի, թիուլի և սոյուրդալի և սեֆյան համակարգի տնտեսության վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ:

Բանալի բաներ - Սեֆյան, Պարսկաստան, Թագքիրաթ ալ-մուլուք, տնտեսություն, հարկեր, աշխատավարձեր, մավաջեբ, մոլագեմներ, ռոսում, թիուլ, սոյուրդալ, մադալսեյ:

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКИ СЕФЕВИДСКОГО ИРАНА И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В КНИГЕ «TADKERAT AL-MOLUK»

ЖИЛЬБЕРТ МЕШКАНБАРЯНС

Основная доля дохода государства поступала от налогов. Сефевидское государство выполняло важную роль в экономических структурах налоговой системы.

Обширные сведения о сефевидском Иране относительно налогов, заработных плат и других типов дохода представлены в книге «Tadkerat al-moluk» автора Mirza Samia, в которой в трех приложениях к первой главе представлены данные о заработных платах, доходах (madakhel) служащих (molazem) правительственных чиновников и доходов от провинций. «Tadkerat al-moluk» содержит ценные материалы и детали о доходной и финансовой политике указанной эпохи.

Ключевые слова – Сефевидское государство, Иран, Tadkerat al-moluk, экономика, налоги, заработные платы, molazem, madakhel.

“TADKERAT AL-MOLUK” - ECONOMIC ISSUES OF SAFAVID IRAN

JILBERT MESHKANBARIANS

Taxes are known to be the main source of revenue of most countries. The Safavid empire has played an important role in the formation of tax policies. This is evinced in the pre-eminent source of the Safavid administrative system, “Tadkerat al-moluk”, a Persian manual by Mirza Samia. The manual consists of an introduction, five chapters, and an “epilogue” or “conclusion” (*ḵātema*). Mirza Samia in the “conclusion”, which is actually an appendix of three parts to the first chapter of the book deals in great detail with wage payments, incomes (madakhel), officials (molazem), and government officeholders and with provincial revenues and expenditures. Important economical policies, taxes and issues of the empire as well as other valuable information concerning the Safavid societies are included in “Tadkerat al-moluk”.

Key words – Safavid, Iran, Tadkerat al-moluk, economy, taxes, wages, incomes (madakhel), employees (molazem).